

Ігор Пулипів (Івано-Франківськ)

ДО ПИТАННЯ ПРО МІЖКОНФЕСІЙНІ ВЗАЄМИНИ «ВЕЛИКИХ» ЦЕРКОВ У II РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

До найбільш суперечливих сторінок історії релігії та церкви в Україні належать взаємини «великих» конфесій в міжвоєнній Польщі. Зрештою, держава, що після Першої світової війни розширила свої кордони за рахунок етнічних українських земель («полуднево-східних кресів»), мала рано чи пізно зіткнутися з налагодженням стосунків не лише чисельних національних груп, а й впливових релігійних інституцій, які були реальними чинниками суспільно-політичного життя.

Окремі аспекти вищезгаданої проблематики активно досліджуються як українськими, так і польськими науковцями. Скажімо, вже в 20–30-х рр. XX ст. з'явилися перші праці А.Річинського, М.Чубатого, О.Лотоцького, Я.Волинського, І.Шимановича про основні етнічні і конфесійні масиви у Польщі¹. Пізніше вийшли друком книги Д.Дорошенка, І.Огієнка, С.Барана, Н.Бурчака, І.Нагаєвського й фундаментальне видання І.Власовського², яке й донині вважається класичним.

Сплеск наукового зацікавлення даною тематикою поглибився з набуттям Україною статусу суверенної держави. Симптоматичною виявилася з'ява цілої низки праць, присвячених становищу греко-католицької і православної церков у польській державі міжвоєнної доби, політиці польських правлячих кіл щодо української спільноти, а також тих конфесій, які обстоювали їх національні інтереси³. Значні напрацювання в даній тематичній ніші мають польські історики⁴.

Якщо говорити про недоліки у висвітленні міжконфесійних стосунків у Польщі 20–30-х років, то зауважимо насамперед про тенденційність і конфесійну та ідеологічну заангажованість деяких авторів. Зокрема, мова йде про надзвичайно гострі й глибокі конфлікти між різними суб'єктами історичного дійства. Національний і конфесійний патріотизм у цьому випадку є одним із засобів самоідентифікації та обстоювання інтересів певних спільнот.

Особливістю даної проблематики є її багатовекторність. На першому рівні існують взаємини між різними конфесіями: у даному випадку – римо-католицькою, греко-католицькою і православною. На другому – стосунки між державою і релігійними інституціями. Причому здебільшого влада виступає в якості суб'єкта і творця моделі цих стосунків.

Серед фахівців досі не існує однастайності в оцінці кількості віруючих різних конфесій. До певної міри це пояснюється критичним ставленням до офіційної польської статистики, якій, на думку окремих авторів, була притаманна тенденція до применшення українського національного компоненту в усіх його виявах, в тому числі й релігійному.

За переписом 1921 року у II Речі Посполитій мешкало 4 млн. 668 тис. громадян української національності⁵. З 4,5 млн. православних християн 2,7 млн. становили

українці (решту – білоруси та росіяни)⁶. Більшість з них мешкали на Волині – 1 млн. 238 тис. 353 (75,38 %). Крім того, у цьому регіоні налічувалося 182 тис. 127 римо-католиків (11,09 %), 181 тис. 571 (11,05 %) іудеїв, 40 тис. 816 представників інших конфесій (2,48 %)⁷. У Польщі діяли 4 православні єпархії: Варшавсько-Холмська з 40 парафіями (з них тільки 5 у Галичині), Гродненська – 150 парафій, Пінсько-Новогрудська – 200 парафій, Волинська – 700 парафій та 4 монастирі (Загаєцький, Кременецький, Дерманський, Дубенський)⁸.

За даними перепису 1931 року серед українців нараховувалося 2 млн. 855 тис. греко-католиків (60 %), 1 млн. 840 тис. православних (39 %), 26 тис. римо-католиків, 7 тис. євангелістів, 26 тис. представників інших віросповідань⁹.

Етноконфесійну строкатість обумовлювала також наявність значної кількості поляків, які сповідували греко-католицизм (480 тис. осіб) і православ'я (200 тис. осіб) та мешкали в Галичині (463 тис.), у Лемківщині та в Західній Малопольщі (15 тис.)¹⁰.

Територіальні надбання на сході поставили перед польськими урядовцями низку складних завдань, пов'язаних з економічною, соціокультурною інтеграцією заселених переважно українцями територій. Переважна частина польського політикуму підтримувала жорсткий курс на асиміляцію, полонізацію місцевого населення, а також нав'язування йому невластивих форм суспільного життя. У релігійній сфері це набуло вигляду неприхованого протекціоналізму римо-католицькій церкві, преференціювання її інтересів навіть на тій території, де вона не мала канонічного впливу.

Визначальною тенденцією міжконфесійних стосунків, а також державної політики у релігійній сфері став їх тісний синкретизм з міжнаціональними взаєминами. Українська, німецька та білоруська меншини були предметом постійного «головного болю» для польського уряду, оскільки в їх середовищі нуртували відцентрові, сепаратистські ідеї, прагнення обмежити польські впливи й організаційно та політично оформити власні національні інтереси. Тому влада завжди намагалась підтримати ті польські інституції, які були провідниками її політичної лінії.

У 1930-х роках великого розголосу набрала справа ревінדיкації православних церков на захоплених у 1920 р. Польщею українських землях. Предметом ревіндикації стали кількості православних церков Волині та Холмщини, які раніше були греко-католицькими, деякі римо-католицькими. Як відомо, в першій половині XIX ст. російський царизм знищив або передав ці релігійні споруди Московській православній церкві.

Імпульс ревіндикації дало розпорядження Комісара Східних Земель від 7 жовтня 1919 р.¹¹. Вже у 1919–1920 рр. у східних воєводствах Польщі у православних було відібрано 400 храмів¹².

Ще восени 1925 р. Католицька курія в Польщі надала судові позови про експропріацію на користь католиків понад 720 православних храмів. Загроза втрати майже половини всіх православних церков спричинила великі завору-

шення серед п'ятимільйонного православного населення в Польщі. На Волині був організований особливий волинський єпархіальний комітет по захисту церков.

У червні 1925 року у місті Замості відбувся окружний суд, щоправда без участі присяжних засідателів, з приводу справи, яка набула великого розголосу в зв'язку із сутичкою православних і католиків. В с. Убровичах Грубешівського повіту католики здійснили спробу ревіндифікації місцевої православної церкви. Українські селяни виступили на захист своєї церкви, в результаті чого біля храму відбулася сутичка. Польська влада притягнула до суду 24 українських селян. Цим судовим засіданням польська влада хотіла налякати не тільки підсудних українських селян, але й усе православне населення Волині та Холмщини. Підсудних захищали сенатор Карпинський та адвокат зі Львова Глушкевич, запрошений за сприяння керівництва львівської архієпархії УГКЦ¹³.

Для більшого ефекту польська влада вирішила закрити православні собори у великих українських містах. Так, католики намагалися закрити православний Свято-Миколаївський собор у Кременці та Свято-Троїцький собор у Луцьку, мотивуючи це тим, що названі споруди повинні належати католикам. В той же час кременецька парафія володіла собором протягом кількох століть¹⁴.

Загалом римо-католицькі курії внесли до судів 622 позови, а саме: в єпархії волинській – 144, поліській – 248, гродненській – 113 і т. д.¹⁵. Таке масове відбирання церков політизувало велику частину православного населення. В першу чергу православна духовна влада і православна преса обґрунтовано виступили проти такої церковної політики польської влади та костьолу. З польського боку тільки незначна частина ліберальної преси стала на захист православних. Два польських римо-католицьких єпископи, віленський і пінський, видали з цього приводу спеціальні листи, які цинічно схвалювали ревіндифікацію церков. Характерно, що листи були написані до українського населення російською мовою, де називалися православні «улюбленими братами». Так, віленський архієпископ Ромуальд Ялбжиковський у семи пунктах свого так званого звернення цинічно заявляв, що «віленська курія із 464 об'єктів католицького Костела, забраних царатом, жадає повороту тільки 113, яких посідання є для католиків безумовно потрібне» та що «польський патріотизм домагається ревіндифікації»¹⁶.

Пінський єпископ Преосв. Ж.Лозинський, захищаючи себе в справі ревіндифікації в окремому посланні до православних, запевняв їх про свою любов до них і переконував, «що ревіндифікація церков це зовсім не ворожий крок супроти православ'я, а навпаки, це доказ прихильності і любові до нього, це не кривда, а мало що не велике добродійство до православних»¹⁷. Греко-католицька церква доклала чимало зусиль на підтримку та співпрацю з усім українським населенням Польщі. Не дивлячись на конфесійну приналежність до православної церкви, керівництво УГКЦ виступило на захист українського населення від посягань католицької церкви, яку підтримувала польська держава.

Римо-католицькі кола прагнули втягнути в ревіндифікаційну компанію і греко-католицьку церкву. У відповідь на це митрополит А.Шептицький в інтерв'ю

щоденнику «Dzien Polski» заявив, що «... коли мав би хто претензію до бувших уніатських церков, то виключно тільки греко-католицька церква, а ніяким правом церква латинського обряду, яка не була ніколи їх власницею... Греко-католицькі духовні кола не візьмуть у тій ревіндифікації ніякої участі»¹⁸. Коли нова хвиля антиправославних акцій польських шовіністських сил охопила українські анклав, першоієрарх греко-католицької церкви 2 серпня 1938 р. заявив: «Події останніх місяців... змушують мене прилюдно стати в обороні переслідуваних наших братів, не з'єднаних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся... Коло сто церков розібрано і розвалено. Многі замкнено. Деякі спалено... неповинних людей не раз бито. Православна церква покрита жалобою. Ми боляче мусимо відчувати всі терпіння наших братів...»¹⁹.

Упродовж 1937–1938 рр. було ліквідовано близько 200 православних храмів. Лише негативний резонанс у світовій громадській думці призупинив руйнування культових споруд. Втім, це не зупинило «ревіндифікацію душ» – примусове навернення православних у католицизм. Монопольне право на унійну акцію римо-католицькій церкві забезпечили польський уряд і Апостольська столиця, які в листопаді 1925 р. уклали Конкордат. Канонічна територія Греко-католицької церкви, згідно з цим документом, обмежувалася Львівською архієпископією на чолі з А.Шептицьким, Станіславською (єп. Г.Хомишин), Перемишлянською (єп. Й.Коциловський) дієцезіями. По суті це закріплювало конфесійний «Сокальський кордон» на схід від якого Греко-католицький клір не мав права вести місійну діяльність. Справа в тому, що у ст.18 Конкордату зазначалося: «Духівництво і вірні всіх обрядів, що знаходяться поза своєю єпархією підлягають владі місцевого правлячого єпископа, згідно з канонічними правилами»²⁰. Впровадження цього припису звели на нівець унійні зусилля греко-католицької церкви на Волині, куди у 1921 р. А.Шептицький з дозволу римської курії висвятив єпископа Луцького Йосифа Боцяна. Греко-католицький з'їзд в кінці 1935 року навіть звернувся до Ватикану з клопотанням, «аби в ім'я успіху посеред нез'єдинених братів, було: 1) допущено греко-католицьке духівництво до унійної роботи на тих землях Польщі, де мешкають православні, 2) поставлено окрему ієрархію візантійсько-слов'янського обряду з повною юрисдикцією на теренах унійної праці»²¹.

Засобом навернення православних у католицизм стала неоунійна акція. Ідея створення новоунійної церкви належить Підляському римо-католицькому єпископу Пшездзецькому, який був схвалений папою Пієм XI у 1923 р. Її суть полягала у наверненні православних до католицизму. Колишні православні священники (у народі їх іронічно й дотепно називали «перельотами») повинні були здійснювати богослужіння за православним обрядом у католицьких костьолах і православних церквах церковнослов'янською мовою. Офіційна назва цього штучного витвору – Римо-католицький костьол східного обряду, крім того, поширеними були й інші назви: «унія», «католицизм східного обряду», «східний обряд», «біритуалістична (двообрядова) унія»²².

У вітчизняній історіографії побутує думка, що широко закрієна неоунійна акція здійснювалася з ініціативи польської влади і була зорієнтована на спольщення українців. Насправді все відбувалось по-іншому. І.Власовський дав цим подіям таку оцінку: «Неоунійна акція Риму не мала національно-українського характеру і під цим оглядом не була конкурентом українському церковному рухові в православ'ї... національно-церковному українському рухові в православ'ї не доводилось боротися з унією “східного обряду” і як з акцією ніби “полонізаційною”. Коли доводиться читати, що “полонізація українського населення Волині через урядову унійну акцію мала йти скорим темпом”, то треба тільки дивуватись чи необізнаності авторів з даною справою, чи тенденції ту справу викривлювати»²³. Новоунійну акцію римо-католицького кліру спочатку дійсно називали «урядовою», але тільки тому, що польська адміністрація на місцях вважала своїм обов'язком підтримувати будь-які починання костьолу. Однак діяла вона навздогін, так би мовити, другим номером. На підтвердження цієї думки І.Власовський наводить міркування найбільш авторитетного, на його думку, фахівця з даної проблематики К.Ніколаєва, а також відповідну статистику. Аналізуючи полемічні публікації довкола цих подій, К.Ніколаєв дійшов висновку, що унія «східного обряду» не знайшла підтримки ані в урядових колах, ані в польському суспільстві, оскільки вона слугувала не полонізації, а русифікації і в цій якості «сумнівну користь має для римо-католицької церкви, а польській державі надзвичайно шкодить»²⁴. У 1929 р. новоунійна церква мала під юрисдикцією польських католицьких єпископів 26 парафій, 22 церкви, 25 осіб «білого» і 7 – «чорного» духовенства, а також 16 504 віруючих. На Волині діяло всього 4 парафії «східного обряду». Якщо співставити це з 1 400 парафіями Православної церкви у Польщі, стає очевидним провал неоунійної акції²⁵.

Попри юридично закріплений паритет «великих» конфесій, римо-католицький костьол намагався нав'язати власні «правила гри» і греко-католицькій церкві. Під час ревінדיкації храмів римо-католики претендували на ті православні культові споруди, які колись належали греко-католикам. Водночас продовжувалась боротьба «за душі». «Душехапство», або «ревінדיкація душ» сягали корінням XVII ст. Політика польських властей у міжвоєнний період стимулювала новий сплеск «ревіндикації душ», яка виявлялася у створенні осередків «загородової шляхти», інтенсифікації реполонізаційних акцій, переписуванні греко-католиків на латинський обряд і т. ін.

Не сприяло зближенню двох ієрархій й усунення греко-католиків від унійної акції. Латинські ксьондзи відмовились від участі в урочистостях та відправах греко-католицької церкви, натомість представники останньої ігнорували загальнопольські єпископські конференції. Конфронтаційні настрої підігрівали відповідні польські і українські громадсько-політичні кола, які звинувачували один одного в нелояльності, національній ворожнечі.

Було б необ'єктивним вважати, що кожна конфесія обстоювала власні позиції «єдиним фронтом». Так, єпископ Станіславський Г.Хомишин усіляко намагався

зняти гостроту протистояння між поляками й українцями, «латинянами» й «візантійцями», і налагодити конструктивний діалог між римо-католицькою і греко-католицькою церквою. Не існувало єдності у ставленні до греко-католиків і в «латинському середовищі». Частина його кліру була переконана в необхідності будь-якими засобами обмежити вплив греко-католицьких душ пастирів, нівелювати радикальні, націоналістичні тенденції у греко-католицькій церкві й посилювати експансію латинського обряду²⁶. На інших позиціях стояли єзуїти, речник яких Е.Кусібович генерував програму об'єднання польських та українських націоналістів на засадах антикомунізму. В проекті Е.Кусібовича поєднувалося два компоненти: політичний і релігійний. Відстоюючи право українського народу на суверенну національну державу, він водночас наголошував, що побудова «католицької, із Заходом пов'язаної України, не повинне досягати свого позитивного рішення без нас і, що найгірше, всупереч нашому бажанню...»²⁷. Е.Кусібович пропонував передати в руки українців й унійну акцію на Волині, а в перспективі і Надніпрянській Україні. Цілком природно, що його пропозиції не викликали ентузіазму в римо-католицьких колах. Та вже сам факт появи таких ідей у латинському середовищі свідчив про те, що навальний наступ костюлу на позиції інших конфесій, що підкріплювався відповідною національною політикою, не приносив очікуваних результатів і змушував шукати інших шляхів утвердження католицизму в інославному соціумі.

Ще однією ареною міжконфесійного протистояння стала Лемківщина, населення якої було католиками східного обряду. Як прихильники «православних» форм обрядовості і традицій, лемки негативно реагували на спроби латинізації літургії та українізації релігійного життя. Використовуючи ці суперечності, православна церква активізувала в краї місійну діяльність, для чого було створено «Галицейську православну миссию». Упродовж нетривалого періоду (до 1928 р.) їй вдалося повернути у православ'я майже 40 сіл (50 тис. осіб). Ці успіхи стривожили Варшаву, яка домоглася припинення місійних зусиль православної церкви. Однак справа дійшла до відібрання храмів, що викликало навіть зіткнення між представниками двох конфесій²⁸.

Протистояння між греко-католицькою та православною церквами мало у своїй основі конфлікт між проукраїнською орієнтацією першої, та русофільською – другої. Доволі точно схарактеризував ситуацію, що склалась, єзуїтський публіцист Я.Урбан: «В останніх роках (друга половина 30-х рр. ХХ ст. – *Авт.*) православ'я на Лемківщині поширювалося під гаслом «руськості» і на ґрунті крайнього обрядового консерватизму та ненависті до “українськості”. На позиціях українізму, починаючи від 20-х років, несхитно стоїть церковна греко-католицька ієрархія, за винятком Апостольської адміністрації на Лемківщині, чернечі чини – чоловічі і жіночі, релігійні товариства мають солідарне українське обличчя; релігійна преса майже вся українізована... Уніатська церква, завдяки її ієрархії, стала домінантою української політики, і саме задля цього вона стає духовно чужою для тих, яким дорога єдність “руського” народу і давні церковні

традиції»²⁹. «Лемківська проблема» не надавалась легкому розв'язанню, оскільки, з одного боку, «старорусини» протидіяли спробам українізації греко-католицької церкви, а з іншого, – залишалися носіями русофільських настроїв, що викликало невдоволення польської верхівки. Вихід було знайдено у створенні Апостольської адміністрації для Лемківщини, що не підлягала юрисдикції «Галицької провінції» греко-католицької церкви, а підпорядковувалася безпосередньо Ватикану³⁰. Оцінюючи специфіку міжконфесійних стосунків у даному регіоні, автори четвертого тому «Історії релігії в Україні» наголошують на тому, що роль польського католицизму в східній політиці папської курії полягала в тому, щоб «нейтралізувати «схизматичну» і вже не потрібну для здійснення навіть допоміжних функцій «форпосту» Греко-католицьку церкву в «галицькому загомінку». Її послуги вже не були потрібні ні на теренах Лемківщини, ні на Волині, де вводилася «неоунія». Вилучення цілого регіону з-під юрисдикції українських греко-католицьких єпископів стримало на певний час український вплив серед лемків, водночас послабило експансію православ'я і зміцнило позиції Римо-католицької церкви на цьому терені. Апостольська столиця планомірно реалізувала інкультурації³¹.

Одним з показових елементів етноконфесійної політики урядів II Речі Посполитої стало насадження польської мови для викладання Закону Божого в навчальних закладах тих місцевостей, де мешкало переважно православне населення. Цій проблемі присвячена одна зі статей у газеті «Діло» в лютому 1933 р. В якості історичної паралелі автор навів випадок, що стався на початку XX ст. у публічній народній школі м. Вжеськ (на території Пруссії). Учитель-німець змушував польських дітей молитися по-німецьки, застосовуючи при цьому методи «фізичного впливу». Справа набула розголосу і громадськість засудила таку практику.

Через тридцять років історія повторилась, хоча й у іншому контексті. Москвофільська ієрархія православної церкви, виявляючи байдужість до національного виховання підростаючого покоління, підпала під вплив польської адміністрації: фактичними її керманичами стали директор департаменту віросповідань граф Р.Потоцький, національний відділ міністерства внутрішніх справ та ті три воєводи, які правили на землях з православним населенням. У православних справах на місцях, стверджував автор, «вічно забирають голос старости і шкільні інспектори, а навіть коменданти поліцейських станиць»³². «І ось польська державна адміністрація, – пише автор статі, – робить натиск на православних духівників, що вчать релігії у вселюдних державних школах, які на Волині, Поліссі і Підляшшу та Холмщині є виключно польськими (на Волині єдесь якісь містичні чотири українські школи!), щоби православну релігію викладали по-польськи, хоча нема ніде ні одної польської дитини цього віросповідання». Польський воєвода Костек-Бернадський прагнув запровадити для навчання православної релігії «тутешню» (чисто-польську) мову, що також викликало протести української громадськості³³.

Як бачимо, польська влада використовувала всі наявні можливості для асиміляції українського населення і послаблення позицій православної і греко-католицької церков. Якщо перша сприймалась в якості проросійської сили (а російська загроза, трансформована в радянську в 20–30-х роках, залишилася постійним фактором зовнішньої політики II Речі Посполитої), то греко-католицької – як консолідаційний чинник українства (з потенціалом українського сепаратистського табору польська верхівка мусила рахуватися впродовж усього міжвоєнного періоду). Забезпечуючи де-факто виключне становище римо-католицького костюлу (де-юре всі «великі конфесії» зрівняв у правах Конкордат 1925 р.), Варшава прагнула сформулювати таку конфігурацію міжконфесійних стосунків і субординації етносів, які мінімізували б внутрішні й зовнішні загрози та створили стартові умови для уніфікації (поскільки вона взагалі була можлива) польського суспільства.

¹ Шиманович І. Західна Україна. Територія і населення: Статистична розвідка. – Львів, 1926; Лотоцький О. Сторінки минулого: У 2-х т. – Варшава, 1931; Woliński Janusz. Polska i Kościół Prawosławny. – Lwów, 1936; Річинський А. Сучасний стан релігійного життя в Польщі (Доклад, виголошений на Українському Православному з'їзді в Луцьку, 5–6 червня 1927 р.); Чубатий М. Суспільно-національна роля унії в житті українського народу. – Львів, 1934.

² Баран С. Митрополит Андрей Шептицький. – Мюнхен, 1947; Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940; Бурчак Н. Початки українського церковного відродження на Волині // Рідна церква. – 1950. – Жовтень – грудень; Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. – К., 1993; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 1966.; Нагаєвський І. Історія римських вселенських архієреїв з узагальненням важливих подій Української церкви і народу: У 4-х част. – Рим, 1979; Куприниць О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918–1939. – Рим, 1964.

³ Савчук Б. За українську церкву. Національний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997; Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині у 20–40-ті роки ХХ ст. – Луцьк, 2000; Історія релігії в Україні: В 10 т. – Т. 4. – Католицизм. – К., 2001; Історія релігії в Україні: Навч. посібник – К., 1999; Марчук В. В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004.

⁴ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. – Kraków, 1997; Czech M. Ukraińcy w Polsce. – Warszawa, 1993; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926. – Kraków, 1979; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989; Ukraina i Polska po I wojnie światowej. Religie II Rzeczypospolitej: Materiały z sesji naukowej Sekcji Historyków Uniwersytetu Gdańskiego. – Gdańsk, 1987; Wojakowski D. Sytuacja religijna na pograniczu polsko-ukraińskim w kontekście stosunków etnicznych // Przegląd Polonijny. 1997. – № 3; Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła grekokatolickiego w

- Polsce w latach 1944–1989. – Kraków, 1994. Rzemieniuk Florentyna. Unici Polscy, 1596–1946. – Siedlce, 1998.
- ⁵ *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на заходноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів. 1983. – С.127.
- ⁶ *Савчук Б.П.* За українську церкву. Національний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. – С. 35.
- ⁷ *Макарчук С.А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на заходноукраїнських землях в період імперіалізму. – С.126.
- ⁸ *Великий А.Г.* З літопису християнської України. – Т.ІХ. – Рим, 1977. – С.149.
- ⁹ *Krasiński A.* Ludność ukraińska (ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r. – Warszawa, 1938. – S.5.
- ¹⁰ Там само. – С.19.
- ¹¹ *Papierzyńska-Turek M.* Miedzy tradycją a rzeczywistością. Państwo i Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1986. – S.123.
- ¹² Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф.358 (Шептицький Андрей-Олександр /1865–1944/, митрополит греко-католицької церкви, граф). – Оп.1. – Спр.64-А. – Арк.54.
- ¹³ Православная церковь в Польше // Новое время. – 1925. – 23 июня.
- ¹⁴ На захист православної святині // Церква і нарід. – 1938. – 5 липня.
- ¹⁵ Нива. Ревіндіфікація церков // Нива. – 1930. – Лютий, ч.2. – С.60.
- ¹⁶ Там само. – С.63.
- ¹⁷ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф.358. – Оп.2. – Спр.48. – Арк.7.
- ¹⁸ Dzień Polski. – 1930. – 2 lutego.
- ¹⁹ ЦДІАУ у м. Львові. – Ф.201 (Греко-католицька митрополича консисторія). – Оп.4-Б. – Спр.2522. – Арк.33.
- ²⁰ Цит. за: *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Т. IV. Частина друга. – С.69.
- ²¹ *Николаев К.Н.* Восточный обряд. – Париж, 1950. – С.254.
- ²² *Dąbrowski A.* Pius XI a ruch unijny. – Kraków, 1930. – S.16–17.
- ²³ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. – Т. IV. Частина друга. – С.70.
- ²⁴ *Николаев К.Н.* Восточный обряд. – С.203–208.
- ²⁵ Там само. – С.169.
- ²⁶ Див. *Хомишин Г.* Пастирський лист «Про візантійство». – Станіславів, 1931; *Москалюк М.* Проблема celibату в християнсько-суспільному житті Галичини 20–30-х рр. ХХ ст. // Галичина. – 1977. – №1. – С.60–63.
- ²⁷ *Kusibowicz E.* Zagadnienie ukraińskie // Przegląd Powszechny. – 1938. – S.28.
- ²⁸ Історія релігії в Україні: В 10 т. – Т.4. – Католицизм. – С.441.
- ²⁹ *Urban J.* Rosjanie haličcy, a unia Kościelna // Oriens. – 1939. – Z. 3. – S.77.
- ³⁰ Archiwum Państwowe w Przemyślu. Apostolska Administracja lemko-wszczyzny (1934–1945). Sygn.6. Organizacja Apostolskiej Administracji lemko-wszczyzny. S.3–10.
- ³¹ Історія релігії в Україні: В 10 т. – Т.4. – Католицизм. – С.450.
- ³² Проти ополчення // Діло. – 1933. – 18 лютого.
- ³³ Там само.